

نقش معماری اسلامی در غنای محیط آموزشی مدارس ایران

چکیده

محیط آموزشی و عناصر آن چون معماری و چیدمان نقش مهمی در کیفیت آموزش دارند. پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش و ممتد جزو طرح‌های آمیخته اکتشافی است که در طی دو بخش اسنادی و میدانی انجام شد. مراحل اجرای تحقیق برای طراحی راهنمای برنامه درسی براساس سنتز پژوهی و براساس چیدمان ده عنصری الگوی اکر انجام گرفت. برای اعتبارسنجی تحقیق از رویکرد کمی و از پرسش‌نامه محقق‌ساخته استفاده شد. به‌منظور بررسی پرسش‌نامه، روایی صوری، روایی محتوایی با ابزارهایی مورد بررسی قرار گرفت. روایی صوری با استفاده از نظر متخصصان و اساتید مجرب مورد تأیید قرار گرفت. به‌منظور برآورد روایی محتوایی نیز از جدول هدف محتوا استفاده شد و ضریب پایایی آن ۰/۸۷. درصد به‌دست آمد. جامعه آماری پژوهش شامل جملات و متون سند تحول بنیادین و نقشه جامع علمی کشور و نیز اساتید و متخصصان می‌باشد. براساس اظهارنظر متخصصان نتایج تحقیق نشان داد که ۹۰٪ درصد از اهداف ذکرشده براساس نظام معیار اسلامی با اصول حاکم بر تعلیم و تربیت مدرسه صالح، ارتباط، هم‌خوانی و انطباق دارد. همچنین ۰/۹۰ متخصصان اظهار داشتند که نظر به حاکمیت نظام معیار اسلامی در تولید محتوا و تقویت شایستگی‌های پایه دانش‌آموزان، محتوای راهنمای مدرسه صالح دارای جامعیت بوده و متناسب با اصول و اهداف تدوین شده است. ۰/۸۵ متخصصان اظهار داشتند که فعالیت‌های یادگیری راهنمای پیشنهادی برای تعلیم و تربیت قابلیت انطباق‌پذیری بالاتری با نیازها و خصوصیات فراگیران، مدرسه و جامعه دارد.

اهداف پژوهش:

۱. اعتبارسنجی برنامه درسی مدرسه صالح در آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران.
۲. بررسی تأثیر معماری اسلامی بر غنای محیط آموزشی مدارس ایران.

سوالات پژوهش:

۱. اعتبارسنجی برنامه درسی مدرسه صالح در آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران چگونه است؟
۲. معماری اسلامی چه تأثیری می‌تواند بر غنای محیط آموزشی مدارس ایرانی داشته باشد؟

کلیدواژه‌ها: اعتبارسنجی، مدرسه صالح، آموزش و پرورش، طراحی، راهنمای برنامه درسی.

مقدمه

تعلیم و تربیت فرایندی پویا است و مسئولیتی ظریف و دشوار است. یکی از مسائل اصلی در نظام آموزش کشور، توجه به تربیت دانش‌آموزان با توجه به نظام معیار اسلامی است؛ چراکه آموزش دانش‌آموز با معیارهای اسلامی، دانش‌آموزان را متدین و دیندار بار می‌آورد و باعث می‌شود که دانش‌آموزان با مسائل و مشکلاتی که در آینده پیش می‌آید به‌طور منطقی برخورد کنند. مسئله این است که آیا تدریس و آموزش در نظام آموزشی کشور این مسائل را در برنامه‌های درسی خود لحاظ کرده است یا توجه کم‌تری به اصول بنیادی اسلامی شده است؟ در سند تحول بنیادین، ویژگی‌هایی مدرسه مطلوب که از آن به مدرسه صالح عنوان شده، مدنظر است که به شرح ذیل است: ساده‌سازی، متناسب‌سازی، تعادل، انعطاف‌پذیری و مشارکت و تعاون نقش مهمی در ایجاد مدرسه صالح دارد. در این میان، تداوم فضای تربیتی اسلامی در معماری اسلامی نیز می‌تواند نقش مهمی در ارتقای کیفی مدارس داشته باشد.

در این رویکرد، مدرسه صالح نیز لازم است، محیط تربیتی خود فضایی را آکنده از تعامل و رفاقت سازنده با دیگران نماید و رقابت هر فرد با خودش برای تقویت بیش‌ازپیش خودش باشد (محمدی و همکاران، ۱۳۹۲). مدرسه صالح به‌عنوان سازمان یادگیرنده با ایجاد فضای تعاملی میان مربیان و متربیان (با سطوح خبرگی متفاوت) امکان ترکیب و به‌هم پیوستن تجربیات برای شناخت نقاط هستی‌بخش و هستی زدا و راه‌های مواجهه با آن را متناسب با تفاوت‌های فردی متربیان تدارک ببند (مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰: ۳۵۷). محیط مدرسه یک فضایی است که به‌صورت اجتماعی هدف‌گذاری شده و در پی آن است که فرصت‌ها و موقعیت‌های سلسله‌واری را فراهم آورد تا در آن متربیان به‌سوی تعالی قدم برداشته و به کسب شایستگی‌ها بپردازند تا فهمی درست از موقعیت خود و اطرافیان داشته و به سمت یادگیری‌های رسمی و غیررسمی نائل شوند (هدایتی و خوارزمی، ۱۳۹۵). نتایج حاصل از آموزش و پرورش در بلندمدت، سرنوشت یک جامعه را ترسیم می‌کند و اگر دارای زیرساخت‌های اصولی بوده و از منظر طراحی در حوزه اهداف، ساختار و منابع از غنای لازم برخوردار باشد، توسعه جامعه را در درازمدت تضمین خواهد کرد (پیروانی‌نیا، ۱۳۹۵).

یکی از اهداف والای سند تحول بنیادین پویایی و تحول‌خواهی در برداشت مفهوم مدرسه است؛ چنان‌که در متن این سند از مدرسه با عناوین مدرسه صالح که دارای وظایف خاصی در پرورش و بارآوری نونهالان این مرزوبوم دارد سخن به میان آمده است (خاوری، ۱۳۹۲: ۲). مدرسه به‌عنوان محیط یادگیری در مقیاس خرد اهمیت فوق‌العاده در شکل‌گیری شخصیت فرزندان دارد. مدرسه صالح به‌عنوان کانون عمل و جلوه عینی نظام تربیت رسمی و عمومی، فضای تربیت منعطف، پویا، بالنده و هدفمند است که می‌تواند زمینه کسب شایستگی‌های لازم را در متربیان برای درک و اصلاح مداوم موقعیت براساس نظام معیار اسلامی فراهم می‌کند (مه‌اجران، ۱۳۹۴). در اسلام تربیت بر این اصل استوار است که متربیان را برای رسیدن به حیات طیبه در ابعاد مختلف فردی و اجتماعی آماده سازد و در این راستا باید از اصل عقلانی که به‌تناسب بین وسیله و هدف قائل است، بهره جست تا فضای تربیتی خانه و مدرسه به‌گونه‌ای رقم بخورد (مشایخ، ۱۳۹۶). براساس فلسفه تربیت در جمهوری اسلامی ایران، مدرسه صالح به لحاظ ارائه مصادیق و روش‌های تربیت بر مبنای الگوی اسلامی و ایرانی، یک سبک زندگی اسلامی محسوب می‌شود. باتکیه بر مبانی فلسفه تربیت، مدرسه صالح قرار است سلامت را در ساحت اعتقادی و اخلاقی، سلامت در ساحت اجتماعی و سیاسی، سلامت در ساحت زیستی و بدنی، سلامت در ساحت هنری، سلامت در ساحت اقتصادی و سلامت در ساحت علمی و فناوری را رقم بزند. اهمیت موضوع این پژوهش و نوآوری‌اش از آن روست که به طراحی راهنمای برنامه درسی

مدرسه صالح به‌عنوان بستر تربیت انسان پرداخته و برای این کار ابتدا به تبیین مبانی روان‌شناسی، فلسفی و جامعه‌شناختی مدرسه صالح در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران می‌پردازد و با توصیف وضعیت موجود و تبیین وضعیت مطلوب مدرسه صالح به بیان مختصات طراحی راهنمای مطلوب محتوای مدرسه صالح می‌رسد و سپس امکان‌سنجی انجام می‌گیرد. امکان‌سنجی، مطالعه‌ای است که میزان موفقیت و شکست یک ایده بالقوه را مطرح کرده و ضرورت پیش از سرمایه‌گذاری را تجزیه و تحلیل می‌نماید. مطالعات امکان‌سنجی فرایندی کنترل شده برای مشخص نمودن مشکلات و مزایای اجرای یک پروژه است. فرصت جدیدی است که اطلاعات کافی را برای تصمیم‌گیری فراهم می‌نماید.

در بررسی پیشینه تحقیق، برزگر و ایزدی (۱۳۹۵) در تحقیقات خود با عنوان «تعامل اولیا و مربیان در ترویج فرهنگ باتوجه به سند تحول بنیادین» به نقش پررنگ اولیا و قبل از حضور فرزندان در نظام آموزش و پرورش رسمی تأکید نموده و نیز توصیه دارند اولیای توانایی‌های خود را در امور تربیت فرزندان افزایش دهند. حیدری و حسین‌نژاد (۱۳۹۴) نتایج تحقیقاتشان با عنوان جایگاه عدالت در سند تحول بنیادین نظام آموزش و پرورش ایران حاکی از این است که تحقق عدالت آموزشی با چالش‌های عدیده‌ای مواجه است یکی از چالش‌ها، ماهیت رویکرد آرمان‌گرایی بوده و چالشی دیگر نگاه ناقص ایدئولوژیکی به عدالت است. پیشینه تحقیق حکایت از آن دارد با وجود تلاش‌های عدیده با محور تحلیل سند تحول در حوزه‌های متعدد اعم از تربیت دینی (اکبری، ۱۳۹۳)، روان‌شناسی نجفی (۱۳۹۴) فلسفه برای کودکان (صباغ حسن‌زاده، ۱۳۹۵)، خلاقیت بهرامی (۱۳۹۶) تحقیقی که اساس آن تحلیل سند تحول با موضوع خودگردانی باشد انجام نشده است. البته موضوعات مشابهی با موضوع خودگردانی و تعلیم تربیت انجام شده، مانند حیدری (۱۳۹۷) نحوه تشکیل دیدگاه خودگردانی فردی در غرب و بررسی نظرات اندیشمندان غربی را مورد بررسی قرار داده و مؤلفه‌های اصالت رفتار عقلانیت و اراده را در نظام تعلیم و تربیت ایران در بستر تاریخی مورد واکاوی قرار داده است. بهشتی (۱۳۹۵) نیز با بیان آرام و اندیشه‌های غربی بر محور اومانستی نگاه توأم با افراط بر مستقل بودن انسان‌ها دارند و براساس آیین اسلام محدودیت‌های بشر مدنظر گرفته است. با بررسی پیشینه پژوهش می‌توان این‌گونه عنوان کرد که نظر به تازگی موضوع مدرسه صالح و ملی بودن آن، فلذا همه پژوهش‌های صورت گرفته به داخل کشور معطوف است و نیز پژوهش‌ها حول ویژگی‌های مدرسه صالح و حیات طیبه و اهداف آن از منظر اسلامی و ایرانی و در حوزه چرایی و چیستی مدرسه صالح بوده و سعی در بیان ویژگی‌ها و تعریف و تفسیر واژه‌ها و بیان حدود و صدور آن دارند و همگی از نوع پژوهش‌های کتابخانه است. ولی این پژوهش یک‌قدم پا را فراتر نهاده و به دنبال طراحی راهنمای برنامه درسی مدرسه صالح و سپس امکان‌سنجی آن است. این همان نوآوری پژوهش است. از طرف دیگر، باتوجه به اهمیت سند تحول بنیادین در ایران اسلامی به‌عنوان اسناد بالادستی نظام تعلیم و تربیت و عنوان مدرسه صالح که برگرفته از سند تحول بنیادین است، با بررسی‌های بیشتر مشخص شد که در حوزه مدرسه صالح طراحی راهنمای برنامه درسی و سپس امکان‌سنجی آن صورت نگرفته و خلأ علمی موجود را شناسایی و ضروری بودن آن، بهانه آغاز کار گردید. این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از لحاظ روش، آمیخته از نوع اکتشافی است؛ طوری که در اجرای آن روش‌های کمی و کیفی در کنار هم به کار گرفته شدند. روش تحقیق در این پژوهش متا متد و مراحل اجرای تحقیق برای طراحی راهنمای برنامه درسی براساس رویکرد سنتزپژوهی که یک رویکرد کیفی است، بوده و نیز برای اعتبارسنجی تحقیق از رویکرد کمی و از پرسش‌نامه محقق ساخته استفاده شده است.

نتیجه‌گیری

اعتبارسنجی، مطالعه‌ای است که میزان موفقیت و شکست یک ایده بالقوه را مطرح کرده و ضرورت پیش از سرمایه‌گذاری را تجزیه و تحلیل می‌نماید. برای اعتبارسنجی یک برنامه درسی لازم است نظرات متخصصان و خبرگان این رشته در ارتباط با برنامه درسی طراحی شده، کسب شود؛ بنابراین منظور از اعتباربخشی، سنجش برنامه درسی با استفاده از نظرات و دیدگاه‌های متخصصان برنامه و موضوعات درسی در عمل و ارزشیابی محتوا و نظریه‌های یادگیری است. در این خصوص ارزش و اثربخشی برنامه درسی از زوایای متعدد برنامه، هدف، اثربخشی، محتوا، الگو، روش‌های تدریس و ارزشیابی سنجیده می‌شود. برای بررسی نهایی اعتبار راهنمای پیشنهادی، خلاصه الگوی پیشنهادی و پرسش‌هایی راجع به آن برای تعدادی از افرادی که می‌توانستند در این زمینه داوری کنند ارسال شد. این افراد شامل اساتید برنامه‌ریزی درسی و اساتید و متخصصان تعلیم و تربیت بودند. پرسش‌نامه شامل نظرخواهی از شرکت‌کنندگان در اعتباریابی درباره عناصر ده‌گانه در پنج گزینه کاملاً موافقم، موافقم، نظری ندارم، مخالفم، کاملاً مخالفم بود. مجموعاً ۲۰ پرسش‌نامه مربوط به اعتباریابی تکمیل و بازگردانده شد. به منظور بررسی پرسش‌نامه، روایی صوری، روایی محتوایی با ابزارهایی مورد بررسی قرار گرفت. روایی صوری با استفاده از نظر متخصصان و اساتید مجرب مورد تأیید قرار گرفت. به منظور برآورد روایی محتوایی نیز از جدول هدف محتوا استفاده شد.

پایایی پرسش‌نامه با استفاده از آلفای کرونباخ ۰/۸۹ به دست آمد که نشان از پایایی مناسب برای این ابزار است، برای اعتبارسنجی راهنمای برنامه درسی پیشنهادی استفاده شود. پرسش‌نامه دارای ۲۰ سؤال و برگرفته از تعریف عملیاتی متغیرها و اهداف تحقیق، ویژگی‌های مدرسه صالح و چیدمان ده عنصری الگوی اکر و با طیف لیکرت تهیه گردید. در مجموع پس از بررسی جواب‌ها نتایج زیر به دست آمد. اغلب متخصصان اظهار داشتند که اهداف نام‌برده شده با قوانین حاکم بر تعلیم و تربیت مدرسه صالح ارتباط و هم‌خوانی دارد. کارشناسان بیان داشته‌اند که محتوای طرح مدرسه صالح دارای کاملی بوده و متناسب با اصول و اهداف درست شده است. کارشناسان بیان کردند که فعالیت‌های یادگیری راهنمای برنامه درسی پیشنهادی برای آموزش و تربیت قابلیت انطباق‌پذیری بالاتری با نیازها و خصوصیات دانش‌آموزان، مدرسه و جامعه دارد. نظر متخصصان بر این است که با در نظر گرفتن الگوی برنامه درسی مدرسه صالح، بین عناصر برنامه درسی و حوزه‌هایی که مورد مطالعه قرار گرفته، ارتباط منطقی حاکم است. بررسی موانع و چالش‌های برنامه درسی، عیب‌جویی نیست. از ابتدا سند تحول بنیادین و مدرسه صالح بر آن بوده‌اند که آغازی باشند بر تغییر و تحول بر روند فضای موجود و حرکتی باشند در جهت رشد و توسعه جامعه؛ لذا حضور و نظارت مداوم شورای عالی انقلاب فرهنگی در روند ترمیم و بازبینی منظم هر پنج سال یک‌بار ضرورت بوده و برای پیشگیری از زوال این سند، حضوری مبارک و ضروری است. از لوازم شکل‌گیری برنامه درسی مطلوب هم این است که یافته‌ها و دستاوردهای جدید علمی به‌طور منظم به سیستم برنامه درسی تزریق شود. در طراحی برنامه درسی مدرسه صالح نیز لازم است از غلبه امور اجرایی و افکار صرف سیاسی بر جنبه علمی ممانعت گردد و واقع‌گرایی در اجرا لحاظ گردد. چون که برنامه درسی برای رسیدن به هدف غایی از میان واقعیت می‌گذرد؛ لذا لازم است برنامه درسی مدرسه صالح، آرمان‌گرا ولی واقع‌نگر باشد تا فاصله نظر تا عمل محقق گردد. از طرفی، دلیل وجودی هر نظام آموزشی، تحقق اهداف ترسیم شده آن نظام است. مدرسه صالح، بستر تحقق اهداف ترسیم شده نظام است. به طوری که قرار است در این واحد تحول، یعنی مدرسه، تربیت صحیح بر مبنای اصول اسلام تحقق یابد. غنای محیط یادگیری جهت پاسخگویی به نیازهای دانش‌آموزان، انعطاف‌پذیری مدرسه و پویایی آن مسئله‌ای است که باید پاسخگوی علایق و ویژگی‌های دانش‌آموزان

باشد و این امر می‌طلبد که با بررسی و رصد تجارب جهانی و نظام‌های آموزشی موفق که با مدرسه صالح سازگار هستند، هم از نظر سازه و فیزیک مدرسه و هم از نظر برنامه درسی مدرسه صالح که جهانی‌اندیش نیز هست، مورد مذاقه و بازبینی قرار گیرد. چون امکان‌سنجی باید آینه تمام‌نمای اهداف برنامه درسی باشد لازم است این مطالبی را نیز عنوان کنیم که سازگاری مفروضات این مدرسه با ارزش‌های انسانی بستر لازم را جهت دستیابی به چشم‌انداز و کارکردهای جهانی یک مدرسه ایدئال و همراهی با آخرین تحولات علمی و تربیت دانش‌آموزان متناسب با نیازهای دنیای مدرن را در جامعه به‌خوبی فراهم آورده و از طرفی رنگ و بوی گزاره ارزشی، نشانه‌های تمدن اسلامی و ایرانی را داراست و این یک نقطه قوت برای برنامه درسی مدرسه صالح است که می‌تواند در مواجهه با چالش‌های پیشرو در عرصه‌های مختلف ایفای نقش فعال نماید. منطق، اهداف و سیاست‌ها، محتوا و روش‌ها و سایر عناصر برنامه درسی طوری طراحی شده است که یک الگوی انسانی، اسلامی و ایرانی را شکل دهد. سبک زندگی مدرسه صالح، رفتارهای معیار شده‌ای است که با ملاک‌های انسانی، اسلامی و ایرانی بوده و زمینه‌سازی را برای تحقق حیات طیبه و هدایت انسان‌ها به سوی کمال را فراهم می‌سازد. این مدرسه به‌دنبال تربیت متربیانی است که در مواجهه با چالش‌های دنیای کنونی، با درک درستی از خود و دیگران، بتواند هوشمندانه اقدام نماید. مدرسه صالح مبتنی بر نظام معیار اسلامی طراحی شده و با بهره‌گیری از نظرات اندیشمندان ایران اسلامی و نیز با بهره‌گیری از تجارب جهانی در پی خلق سبک زندگی مطلوب و اسلامی است. در پایان لازم است عنوان شود همواره در تدوین و طراحی اسناد، تحلیل‌هایی وجود دارد که به توسعه و تکامل آن‌ها کمک می‌کند. در این میان، تأکید بخش سوم از فصل هشتم سند تحول بنیادین به ترمیم و به‌روزرسانی آن؛ همچنین اشاره بند بیست و دوم سند تحول به انجام مطالعات راهبردی آینده‌نگر در آموزش و پرورش و تدوین برنامه‌های آینده‌پژوهانه و اجرای آن، حاکی از اهمیت و ضرورت بازنگری و تکمیل سند در بازده‌های زمانی مشخص شده است که لازم است، بعد از اصلاح سند تحول بنیادین، تغییرات لازم در طراحی راهنمای برنامه درسی مدرسه صالح نیز اعمال گردد.

منابع و مأخذ:

- آقازاده، احمد. (۱۳۸۳). مسائل آموزش و پرورش ایران. تهران: انتشارات سمت.
- آقایی، علی. (۱۳۸۹). آینده‌شناسی در آموزش و پرورش. مشهد: آستان قدس رضوی، شرکت به نشر.
- اساسنامه دانشگاه فرهنگیان. (۱۳۹۱). معاونت آموزشی و پژوهشی.
- الیاسی، فرنگیس؛ کمرئی، علیرضا و سلطانی، ایرج. (۱۳۹۵). «تبیین و واکاوی برنامه درسی با رویکرد آینده‌پژوهانه در افق ۱۴۰۴. دومین همایش ملی تربیت‌معلم». اصفهان: دانشگاه فرهنگیان، دانشگاه اصفهان.
- امین بیدختی، علی‌اکبر؛ رستگار، عباسعلی و نامنی، احمد. (۱۳۹۴). «آینده عالی در توسعه سرمایه انسانی کشور؛ سناریویی محتمل برای افق ۱۴۱۰». پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، ۲۱(۳): ۳۱-۵۵.
- امانی، محمود. (۱۳۸۷). الگوی نظری تربیت علمی و فناوری در نظام آموزش و پرورش ج.ا.ا. طرح تدوین سند ملی آموزش و پرورش، کمیته مطالعات نظری.
- (۱۳۹۰). بررسی وضعیت موجود تربیت علم و فناوری دانش‌آموزان و ارزیابی آن براساس مؤلفه‌های اصلی آموزش و پرورش. شورای عالی آموزش و پرورش: طرح تدوین سند ملی آموزش و پرورش.

امیری، کاوه. (۱۳۹۲). حیات طیبه مقدمه‌ای جهت وصول به قرب الی الله به‌عنوان هدف غایی در نظام تربیتی در حال توسعه.

امینی مشهدی، سمانه و غفاری، ابوالفضل. (۱۳۹۲). تأملی بر رویکردهای تربیت ارزشی: نگاهی به جایگاه تربیت ارزشی و تحول آن در نظام آموزش و پرورش، چکیده مقالات چهارمین همایش ملی انجمن فلسفه تعلیم و تربیت ایران، مبانی فلسفی تحول در نظام آموزش و پرورش ایران، دانشگاه فردوسی، مشهد.

ایمان، محمدتقی. (۱۳۹۱). روش‌شناسی تحقیقات کیفی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

باقری، خسرو. (۱۳۸۲). «درآمدی بر فلسفه آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران». فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، شماره ۴.

بزرگزاده، مرجان. (۱۳۹۸). «طراحی مدرسه با رویکرد معماری اسلامی با تأکید بر آموزه‌های معماری ایرانی اسلامی در شهر شاهرود. ششمین کنفرانس ملی پژوهش‌های کاربردی در مهندسی عمران و مدیریت شهری.

بهشتی، محمد. (۱۳۸۸). «روش‌های تربیت معنوی». دوماهنامه اخلاق و تربیت خُلق، ش ۱۴، قم، مؤسسه فرهنگی دارالهدی.

پارسا، عبدالله؛ کشاورزی، فهیمه و دهقان، نجمه. (۱۳۹۰). «سنجش میزان اثربخشی آموزش عالی بر توانمندی‌های آینده‌شناسی و موفقیت تحصیلی دانشجویان (مطالعه موردی: دانشگاه شهید چمران اهواز)». اولین همایش بین‌المللی مدیریت، آینده‌نگری، کارآفرینی و صنعت در آموزش عالی، سنج. ایران.

پدرام، عبدالرحیم. (۱۳۹۹). «مفهوم نشانه‌های ضعیف در آینده‌پژوهی». آینده‌پژوهی دفاعی، شماره ۱۷.

پیروانی‌نیا، پونه و پیروانی‌نیا، پگاه. (۱۳۹۲). تحلیل سند تحول بنیادین آموزش و پرورش از نظر میزان اهمیت به یادگیری سازمانی، شیراز، اداره کل آموزش و پرورش استان فارس.

پیری، موسی؛ طالب‌زاده، محسن، عظیمی گیوی، محمد. (۱۳۹۳). روش تحقیق کمی و کیفی. تهران: انتشارات صداقت.

تافلر، آلوین. (۲۰۰۰). موج سوم. ترجمه: شهیندخت خوارزمی، تهران: علم.

حسنی، محمد. (۱۳۸۵). تدوین چهارچوب فلسفی و دینی سند ملی آموزش و پرورش کمیته مطالعات نظری.

خاوری، ابودر و دیگران. (۱۳۹۵). «ویژگی‌های مدرسه صالح در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش». سومین همایش ملی راهکارهای توسعه و ترویج علوم تربیتی، روان‌شناسی، مشاوره و آموزش در ایران.

خاوری، ابودر، زارعی، خدیجه. (۱۳۹۲). «ویژگی‌های مدرسه صالح در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش». مجله نوآوری آموزشی، دوره ۲، شماره ۱.

خلیفه، رضا و خلیفه، مصطفی. (۱۳۹۷). «رویکرد آینده‌پژوهی و نقش و اهداف آن در برنامه درسی تعلیم و تربیت نوین». آموزش پژوهی، ۱۵: ۱۹-۳۱.

خمینی، روح‌الله. (۱۳۹۶). صحیفه نور. ج ۱۵، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

خوارزمی، شهیندخت. (۱۳۸۶). جابه‌جایی در قدرت. چاپ هشتم، تهران: علم.

شاملی، عباسعلی. (۱۳۸۸). تدوین بنیان‌های فلسفی و دینی سند ملی آموزش و پرورش طرح تدوین سند ملی آموزش و پرورش، کمیته مطالعات نظری.

شعاری‌نژاد، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). فلسفه آموزش و پرورش. تهران: انتشارات امیرکبیر.

شکوهی‌فر، حسین، سورگی، فائزه. (۱۳۹۰). «میزان تحقق ویژگی‌های مدرسه صالح از دیدگاه معلمان دوره ابتدایی». اولین کنفرانس ملی یافته‌های نوین حوزه یاددهی و یادگیری.

شورت، ادموند سی. شورت. (۱۳۹۸). روش‌شناسی مطالعات برنامه درسی. ترجمه: محمود میرمحمدی. تهران: انتشارات سمت.

صمدی، معصومه و رضایی، منیره. (۱۳۹۰). «بررسی نقش تربیتی خانواده در نظام تربیت رسمی و عمومی از دیدگاه علم و دین. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی». شماره ۱۲، ۹۵-۱۱۷.

طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۰). تفسیر المیزان. قم: مؤسسه دارالعلم قم.

عراقیه، علیرضا و باقرنژاد، رقیه. (۱۳۹۷). تبیین آینده‌پژوهی در ارتقاء برنامه درسی. دومین کنفرانس بین‌المللی تحولات نوین در مدیریت، اقتصاد و حسابداری، تهران: شرکت بین‌المللی کوش.

علم الهدی، جمیله. (۱۳۸۳). تبیین فلسفی کارکردهای پنهان فناوری اطلاعات. در همایش برنامه درسی در عصر فناوری اطلاعات و ارتباطات. تهران: آبیژ: انجمن برنامه‌ریزی درسی ایران.

----- (۱۳۸۶). فلسفه تعلیم و تربیت رسمی از دیدگاه اسلام، وزارت آموزش و پرورش.

عظمتی، حمیدرضا؛ نوروزیانملکی، سعید و پورباقر، سمیه. (۱۳۹۸). «الگوی اسلامی آموزش و مفهوم رضایتمندی در طراحی معماری مدارس ایرانی». پنجمین کنگره علوم انسانی اسلامی.

کشاوری، مهدی؛ یارمحمدیان، محمدحسین و نادى، محمدعلی. (۱۳۹۶). «طراحی الگوی روش‌های تدریس مبتنی بر توسعه آینده‌پژوهی در آموزش عالی ایران». رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، ۸(۴): ۱۵۷-۱۷۳.

کلینی، محمدبن یعقوب. (بی‌تا). اصول کافی، ترجمه و شرح: سید جواد مصطفوی، تهران: کتاب‌فروشی علمیه اسلامی.

گوتک، جerald ال. (۱۳۸۶). مکاتب فلسفی و آرای تربیتی. ترجمه: محمدجعفر پاک‌سرشت، تهران: انتشارات سمت.

مارش، کالین. (۱۹۳۹). مفاهیم اساسی برنامه درسی. ترجمه: سیروس اسدیان. تهران: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی.

مبانی نظری سند تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۹۰). تهران: دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش.

ملکی، حسن. (۱۳۸۴). برنامه‌ریزی درسی (راهنمای عمل). مشهد: پیام اندیشه.

----- (۱۳۷۹). مبانی برنامه‌ریزی درسی آموزش و متوسطه. چاپ نهم، تهران: انتشارات سمت.

----- (۱۳۸۴). برنامه‌ریزی درسی. مشهد: پیام اندیشه.

ملکی فر، عقیل. (۱۳۸۵). الفبای آینده‌پژوهی: علم و هنر کشف آینده و شکل بخشیدن به دنیای مطلوب فردا. تهران: نشر مؤسسه فرهنگی انتشارات کرانه علم.

مهر محمدی، محمود. (۱۳۸۷). «الگوی نظری زیرنظام برنامه درسی در نظام آموزش و پرورش ج.ا.ا». طرح تدوین سند ملی آموزش و پرورش، کمیته مطالعات نظری.

مه‌دیان، محمدجعفر. (۱۳۸۵). مبانی و اصول تعلیم و تربیت. تهران: نشر ساولان.

مهرمحمدی، محمود. (۱۳۸۷). برنامه درسی، نظرگاه‌ها، رویکردها و چشم‌اندازها. مشهد: شرکت به نشر.

----- (۱۳۸۹). سخنرانی در نشست علمی ارائه یافته‌های پژوهش بررسی میزان رعایت اهداف شورای عالی آپ در برنامه‌های درسی، سالن طبقه هشتم سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی.

میلر، جان (۱۹۴۳). نظریه‌های برنامه درسی، ترجمه: محمود مهرمحمدی. تهران: انتشارات سمت.

نلسون، آنابل. (۱۹۴۸). طراحی برنامه درسی. ترجمه: یوسف رضاپور. تهران: انتشارات سمت.

نوریان، محمد. (۱۳۸۸). راهنمای عملی تحلیل محتوای کتاب‌های درسی. تهران: نشر شورا.

یارمحمدیان، محمدحسین. (۱۳۸۸). اصول برنامه‌ریزی درسی. تهران: انتشارات یادواره کتاب.

واعظی، سیدکمال؛ قمیان، محمد مهدی و وقفی، سیدحسام. (۱۳۹۶). «آینده‌پژوهی در علوم انسانی با رویکرد مدیریت دانش؛ ملاحظات، دستاوردها و اثرات». مدیریت سازمان‌های دولتی، ۵(۳): ۳۱-۴۶.

هومن، حیدرعلی. (۱۳۸۵). راهنمای عملی پژوهش کیفی. تهران: انتشارات سمت.

هدایتی، فرشته، خوارزمی، رحمت‌الله. (۱۳۹۵). «آسیب‌شناسی اجرای برنامه‌های سند تحول براساس مبانی مدیریت تحول سازمانی». راهبرد توسعه، ش ۴۵، ۲۵۹-۲۴۰.

Alschuler, A.s. (Ed) (۱۹۸۲). Values concepts and techniques, Revised Ed. Washington, D.C.: National Education Association.

Berman, L. M. (۱۹۶۸). New priorities in the curriculum. Columbus, OH: Charles E. Merrill.

Grant. J. (۲۰۱۸). Principles of curriculum design. The Open University, Milton Keynes, UK.

McNeil, J.D. (۱۹۸۵). Curriculum: A comprehensive introduction, ۳rd Ed. Boston: Little, Brown.

Moore, M. (۲۰۲۱). Six Steps of Curriculum Design. Rotherham, South Education Administration Programs.. Yorkshire.